

“ÖZGÜRLÜK ÜSTÜNE”, BİREYCİLİK ve TÜRKİYE İÇİN DERSLER

*Mehmet DİKKAYA**

GİRİŞ

J. S. Mill'in Ondokuzuncu Yüzyıl'ın ortalarında kaleme aldığı, “Özgürlük Üstüne” adıyla 1955'te çevrilen ve bir süre önce sadeleştirilen kitabı özgürlük ve birey kavramları etrafında oldukça özgün bir derinliğe sahiptir.¹ Mill bu kitapta, düşünce ve tartışma özgürlüğü üzerine derin felsefi görüşlerinin yanında, mutluluğun unsurlarından biri olarak bireycilik ve toplumun birey üzerindeki otoritesinin sınırları ile uygulamalardan bazı örnekler sunmaktadır. Yüz elli yaşını aşmış olmasına rağmen, bu kitapta ileri sürülen ve tartışılan fikirlerin günümüz Türkiye'sinde yaşanan, özellikle bireycilik ve özgürlükler üzerindeki tartışma konuları üzerinde ne denli bir yol gösterici özellik taşıdığı anlaşılmaktadır.

Mill'in iktisadi düşüncelerinde (ve demokrasi ile ilgili fikirlerinde), günümüz şartları çerçevesinde bir revizyon gereği gayet açıkken (ki bu tür bir revizyon, liberal iktisatçılar tarafından daha sonra başarılı bir şekilde yapılmıştır), bireycilik konusunun önemini koruduğu ve geçerliliğini sür-

* Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü. e-posta: mdikkaya@yahoo.com

¹ John Stuart Mill, **Özgürlük Üstüne**, Çev. Mehmet Osman Dostel, Sadeleştiren: Ömer Çaha, Liberte Yayınları, Ankara, 2003, 199 sayfa.

dürdüğü gözlenmekte. Gerçekten, cumhuriyet tarihimiz boyunca bireysel gelişmenin ve bireyselleşmenin önünde aşılması zor bariyerler kurulmuştur. Bu bağlamda, "Fikri hür, vicdanı hür nesiller" gibi tabirler yalnızca kitaplarda kalagelmiştir. Örneğin, bir muvazzaf asker bireyselliğin savunucusu olabilir mi?² Mesleğinin kolektif hareket etme ve sorgusuz itaat esasına dayalı olduğu bu meslek gurubu "ben demokratım" derse bu inandırıcı olur mu? Ya da "ötekiler" saplantısı içerisine gömülüp kurtulmayı başaramayan birisi, bir üniversitede profesör bile olsa, bu kişi için "entelektüel" tanımlaması yapmak uygun mudur? O halde, bireysellik neden önemlidir ve bunun önünde olması muhtemel ne tür engeller vardır? Bütün zamanlara hâkim olmuş tek bir doğruya rastlamak mümkün müdür? Her şeyden önce, gelişme yolunda uzun yollar katetmesi gereken Türkiye gibi bir ülke, önceliği ne tür konular üzerinde yoğunlaştırmalıdır? Türkiye'nin güncel sorunlarının anlaşılmasında ve çözüm yolları türetilmesinde bireycilik ve onun önündeki engeller ne kadar önemlidir? Bu çalışmada, Mill'in bir buçuk yüzyıl önce ifade ettiği bireycilik ve özgürlük temelleri düşüncelerinin analizi yapılacak, yukarıdaki sorular etrafında meydana gelebilecek boşluğu doldurma amacına yönelik değerlendirmelerde bulunulacaktır.

MUTLULUĞUN UNSURLARINDAN BİRİ OLARAK BİREYCİLİK

Özgürlük üzerine bir deneme olma özelliği taşıyan bu kitapta, geniş bir şekilde bireysel özgürlüğü gerektiren faktörler ve sınırları üzerinde durularak özellikle bireyin gelişmesine yol açan ve bunu engelleyen unsurlar üzerinde durulmuştur. Kuşkusuz, liberal doktrinin en popüler alanları olan bu iki yaşamsal konu, başka pek çok liberal düşünür tarafından da derinlemesine incelenmiştir. Fakat Mill'in bu anlamda doktrine olan katkısı oldukça özgündür. Bireye, bireyin gelişmesine yaptığı aşırı vurgularla dikkat çeken yazar, bunu toplumsal gelişmenin de önşartı olarak kabul eder.

Bu konudaki düşüncelerini ifade etmeden önce Mill, düşünce özgürlüğü konusunda ileri sürdüğü fikirleri pekiştirme sadedinde şöyle demektedir:

"..... kişi başkalarının işlerine müdahale etmez ve sadece kendisini ilgilendiren konularda kendi düşündüğü ve istediği gibi davranırsa; düşünce özgürlüğünü zorunlu kılan nedenlerin, bu düşünceleri, yarar ve zararı kendisi-

² Bu meslek gurubunun, Türkiye'nin tartıştığı, gelişmeye yönelik hemen her konuda kendi görüşünü resmen! beyan etmesi (ilginç bir şekilde de bunu ortak görüş olarak duyurması), spekülasyon peşinde koşan yazılı ve görsel basın da bu tür beyanlara büyük! önem atfetmesi "özgürlüklerle" ilgili tartışmalarda bu tür bürokratları merkeze oturtmayı zorunlu kılmıştır.

ne ait olmak üzere, engellenmeksizin hayata geçirme özgürlüğünü de gerektirdiğini kabul etmek gerekir.” (s.114)

Bu genel prensip, Türkiye’de hemen hemen tüm kesimler tarafından dile getirilse de “devletin ideolojisi” söz konusu olunca büyük bir katılıkla karşılaşmaktadır. Örneğin, Ahmet Altan’ın, ifade ettiği tehlikeli! tabirlerin “belli bir süre bu fiili tekrar etmemek üzere” cezaya maruz bırakılması bu türden ideolojik bir saplantının ürünüdür. Aynı şekilde Mill, farklı yaşam tarzlarının da var olabilmelerini bireyin kişiliğinin var olması ile ilişkilendirmiştir:

“İnsanların mutlak olgunluğa erişemedikleri gerçeğinden hareketle, düşünce farklılıklarını nasıl olumlu karşılıyorsak, aynı şekilde farklı yaşama tarzlarının varlığını da normal karşılamak ve bir hak olarak kabul etmek gerekir. Başkalarına zarar vermemek şartıyla, farklı yaşama tarzlarına özgürlük verilmeli, kişinin benimsediği şekilde bir hayat tecrübesini edinmesine fırsat tanınmalıdır. Özetle, birey öncelikle kendisini ilgilendiren konularda “ben varım” diyebilmelidir.” (s.114)

Buna göre, başkalarına zarar vermeyen farklı yaşama tarzlarına karşı bakış açıları gözlem altına alınabilir. Günümüz Türkiye’sinde, farklı yaşam tarzlarını başkalarına zarar vermeden benimseyen pek çok kesim, yine ideolojik devletin şahin bakışlarından kurtulamamakta ve toplumsal dışlama ameliyesi için bir harç olarak kullanılmaktadır. Bu kesimlerin, “vatan sevgisi” ve “modernizmin teknik imkânlarından yararlanma ve benimseme” gibi konularda ideolojik kesimlerden hiç te geri kalır yanları olmamasına rağmen ne yazık ki bu böyledir. Günlük haber bültenleri ve görsel basının bu kesimlere yönelik eleştirileri bu savı kuvvetli bir şekilde doğrulamaktadır. Mill, bu tür farklılıkları “toplumsal ilerlemenin kaynağı” (s.115) olarak görürken, ideolojik devlet “toplumsal çarkları eriten bir araç” olarak algılamaktadır. Bu gün İngiltere’ye küçük bir gezi yapabilmeye şansı bulabilmiş ortalama bir Türk insanı, daha Heatrow Havaalanı’ndan itibaren kocaman sarıklı ve uzun sakallı Sih inancına sahip resmi görevlilerle karşılaşabilir ve havaalanının giriş mührü vurulan gişelerinde beyaz bir örtü ile başını kapatmış Pakistan kökenli bir bayan tarafından pasaportu giriş için onaylanabilir. Benzer manzaralar, pek çok kişi için hala önemli bir merkez kabul edilen Londra sokaklarında da rahatlıkla gözlemlenebilir. Çünkü İngiliz yasaları, “kişiyi kıyafeti nedeniyle eleştirmenin” bir insan hakkı ihlali olduğunu belirtmektedir. Daha da ilginç, sokaktaki İngilizlerin çok büyük bir kısmı, etrafında iri sarıklarla gezen Sihlere karşı “bu

nasıl bir insanmış” diyerek istihza amacı bir yana göz ucuyla dahi bakma gereksinimi duymazlar.

Tek tiplilik ve tek düşüncelilik konusunda, başkalarını taklit etmekten başka erdemleri olmayan maymunlarla, böyle yaşayan ve böyle yaşanması gerektiği konusunda derin bir inanca sahip olan insanlar arasında mükemmel paralellikler kuran Mill, bu karşılaştırmayı şöyle özetler:

“Kendi yaşamsal tercihlerini yakın çevresine veya başkalarının isteğine göre belirleyen kimsenin, maymun gibi taklit yeteneğinden başka bir şeye ihtiyacı yoktur. Kendi gidişatını kendisi belirleyen kimse bütün yeteneklerini kullanır.” (s. 117)

İdeolojik devlet açısından, bu durumu kanıtlayan pek çok canlı ve gönüllü örneğe rastlanmaktadır. Okullardaki giysilerin tekdüzeliği ve basitliği, aynı sloganların, üzerinde düşünülmeden birçok kişi tarafından kutusal bir metin okurmuşcasına tekrar edilmesi; daha da ilginci, herkesin uzman birer tarihçi edasıyla tarihi (örneğin Osmanlı padişahlarını) ustaca! yorumlaması, basit karşılaştırmalarla “eskiyi kötü”, “yeniyi mükemmel” olarak baştan kabul etmesi bu taklit yeteneğinin kötü birer tezahürü değil midir? Elbette buradaki temel sorun, bu taklit yeteneğine sahip olmanın yanında tarihçilerin işlerini yeterince iyi yapmamalarında da düşümlenmektedir.³

Bu bölümde, bireyciliğin tarihi gelişimine de değinen Mill, sadece kral-lara imtiyazlar tanıyan bireyci anlayıştan tam olarak bir kopma meydana geldiğini ifade ederek yeni bireyciliğin gerekliliğini ve geldiği düzeyi belirtmekte ve önu dizginlenemeyen yeteneklerin aslında bir toplumsal katkı olduğunu vurgulamaktadır:

“... Günümüzde toplum, bireye açık bir üstünlük sağlamıştır. Bu nedenle artık insanlığı tehdit eden asıl tehlike, kişisel eğilim ve tercihlerin aşırılığı değil, yetersizliğidir. Konumu ve doğal yetenekleri bakımından güçlü olanların tutkularının yasalara ve emirlere isyan halinde oldukları bir gerçektir. Bu durumdaki insanların, etkileyebilecekleri çevrede küçücük de olsa bir güven duygusu oluşturabilmeleri için, o tutkularını sıkıca dizginlemelerinin gerektiği günler çok gerilerde kalmıştır.” (s. 121)

³ Bunun en belirgin istisnalarından birisi olarak İlber Ortaylı’yı burada zikretmekte yarar vardır. Zaman zaman, takım tutma edası içerisinde kendine çok güvenen “genellemeler” yapmaktan kaçınmamış olsa da, bu konuda İlber Ortaylı’yı büyük bir dikkatle dinlemekte hem keyif hem ders alınacak yönler vardır.

Bireyin açık üstünlüğü fikri de, ideolojik devletimiz tarafından hüsnü kabule mazhar olamamış bir durum arzeder. Tarihsel geleneğimizin “devlet esas, birey tali” ya da “devlete karşı başın kıldan ince olduğu” şeklinde belirginleşen düşünce mirası, yönetici elitlerimizce hiç kanıksanmadan kabul edilegelmiştir. Devletin kusursuzluğu düşüncesi altında, bireylerin kişiliklerinin gelişmemesi ve böyle bir devlette kendini birey olarak hissedemeyen kişilerin varlıklarını anlamlı bulamayacakları çok açıkken, bu tarihsel gelenek tam bir miras olarak algılanmaktadır. Küçük özel mülkiyete sahip olmanın piyasa ekonomisi olarak algılandığı ya da yıllar süren bıktırıcı muhakeme süreçlerine tabi olmanın bireyselleşmeyi körelttiği bir ülkede, yaşamak ile ölüm arasında bir fark olmasa gerektir.⁴

Bireyin gelişmesine engel olan prangalardan bir tarafının da dinden veya dinin yorumlanmasından geldiğini iddia eden Mill, bu konuda da bireyselleşememiş dindarlarımıza önemli dersler vermektedir. Örneğin, “Tanrı’nın iradesinin böyle olduğu”nu kim bilebilir?” sorusu ile Kalvinistleri eleştirerek bu konuyu inceleyen Mill, aslında pek çok din veya mezhep bağımlısının düşüncelerini mercek altına yatırmaktadır. Buna karşı:

“İnsanları iyi bir varlığın yarattığına dair dinin bir görüşü vardır. Bu varlık, bütün güzel insanî özellikleri çürüsün, yok olsun diye vermemiştir. Bu özelliklerin işlenip geliştirilmesi istenmektedir.” (s. 123)

diyerek bireyselliğe yönelik Tanrı’nın bakışına usavurum yapmaktadır.

“... Başkalarının iyiliğini ilgilendirmeyen şeylerde sadece onlar hoşlanmıyorlar diye insan doğasını sınırlandırmak sadece bir tek şeyi geliştirir: İnsanda sınırlandırmaya karşı olan direnci. Böyle bir sınırlandırmaya boyun eğmek insan doğasını bütünüyle uyuşturur ve köreltir.” (s. 124)

sözleri bireyi sınırlandırma çabalarının, sadece onların buna karşı dirençlerini artırmaya yarayacağını belirtmektedir. Bunun bir sonucu olarak; “Bireyi çökerten, ezen her şey istibdattır. İster Tanrı’nın iradesini yerine getirmekten bahsedilsin, isterse insanların emirlerinden. İkisi de aynı kapıya çıkar.” (s. 125) yargısına ulaşan Mill, “Tanrı’dan fazla Tanrıçılık” veya “dinden fazla dincilik” yapmanın zararları üzerinde durmaktadır. Bu kaba sınırlayıcılı-

⁴ Önceki AB yolundaki ilerleme raporlarından birinde vurgulanan bir mahkeme süreci, davalının silahlı bürokrasinin bir kanadını oluşturması nedeniyle geciktirilmiş ve ABD’nin Irak’taki işkenceci askerine bir yıl hapis ve meslekten uzaklaştırma cezası vermesine benzer bir şekilde daha sonra muhakeme süreci geçştirilmiştir.

ğın en derin örneklerini, şimdi etki alanı çok daralan bir siyasi partinin ve özellikle onun çok tartışılan liderinin yaşamında görmek mümkündür.⁵

Gelişme ile bireyselleşmenin açık bir paralellik taşıdığına vurgu yapan Mill, özgürlük karşıtlarının da özgürlüğün kullanımından bu şekilde yarar sağlayacakları üzerinde durmaktadır. Buna göre;

“İyi gelişmiş insanlar ancak bireyselliğin gelişmesi ile meydana gelebilirler. ... Özgürlüğü istemeyenlere ve ondan yararlanma yoluna gitmeyenlere bir şey daha ispatlamak gerekir. Bu ise, özgürlüğün başkaları tarafından rahatça kullanılmasının onu kullanmayanlara da yararının olacağıdır.” (s. 125)

Yakın tarihimiz, aşırı! bireysel ve tehlikeli! düşüncelere sahip olduğu için Türkiye dışında yaşamaya, hatta bir kısmı ölüme mahkum edilmiş fertlerin örnekleri ile doludur. Bu ahlaksız iticilik karşısında, ölüm gibi dramatik bir sonuç bile “ideolojinin son kalesi”ni savunan statükoculara bir şey ifade etmemiştir. Ölmeyi başaramayanlar! ise, yalnızlıkları ve aykırılıkları! ile yaşamaya devam etmektedirler. Çünkü yoruma gerek bırakmayacak bir şekilde;

“İnsana ait olan işlerde en değerli olan şey orijinalliktir. Yeni gerçeklerin ortaya çıkması ve bir zamanlar gerçeklik olan şeylerin de artık gerçeklik olmaktan çıkmasını anlatan kişilere ihtiyaç vardır. Bu kişiler yeni eğilimlere ve insan hayatı için parlak bir hareket, iyi bir zevk ve anlayışın örneğini ortaya koyacaklardır. Davranış ve eğilimlerinde dünyanın artık mükemmelliğe ulaştığını iddia edenler dışında hiç kimse bunu inkâr edemez.” (s. 125)

Özgürlük havası ile dehaların gelişmesi için uygun bir ortam bulunması arasında eşleştirme yapan Mill, dehaların diğerlerine oranla daha bireysel olduklarını da vurgulamaktadır. Buna göre;

“Dahiler küçük bir azınlıktır ve muhtemelen de böyle kalmaya devam edeceklerdir. Fakat onlara sahip olmak için onları yetiştirecek toprağı korumak gerekmektedir. Deha ancak özgürlük havası içinde nefes alabilir. Deha sahipleri bu sözün kastettiği anlamdan da çıkarılabileceği üzere, diğer herkese oranla daha bireyseldirler.” (s. 126)

Bu durumda, ideolojik devletimizde ne kadar dahi yetiştirdiği ile bireyselliğin ne kadar gelişmiş olduğu arasında basit bir ilişki kurmak mümkündür. Tarafsızlığı üzerinde yapılan bütün spekülasyonlarına rağmen, kaç

⁵ Gerçekten, insanları partiye destek olma veya olmama şeklinde iki kesin ayrım içinde değerlendiren ve bir Mehdi havası içinde, herkesin öldükten sonraki yaşamından sorumlu gören sabık lider bu tür bir kalıba çok uygun düşmektedir.

tane Nobel ödülü almış insana sahip olduğumuzu düşünmek, sonuca daha kolay ulaşmamızı sağlayacaktır. Bunun yerine, şayet böyle bir şey olsaydı, özgürlüğün ve bireyselliğin kısıtlanması noktasında birçok Nobel ödülü alacağımızı düşünmekle de aynı sonuca ulaşabiliriz. Oysa orijinal bireyler, her zaman karakter bolluğuna izin verilen toplumlarda ortaya çıkar ve Mill bunu şöyle vurgular:

“Düşünceye gelen baskının, eksantrikliği⁶ bir ayıp haline sokması, dolayısıyla insanların eksantrik olmaya çalışması arzu edilen bir durumdur. Karakter bolluğunun olduğu yer ve zamanlarda eksantriklik hep çok olagelmıştır. Bir toplumda eksantrikliğin miktarı o toplumun zeka, düşünce gücü ve manevi cesareti ile doğru orantılıdır. Şimdilerde, daha az kimsenin eksantrik olmaya cesaret edebilmesi asıl tehlikeyi oluşturmaktadır.” (s. 129)

İdeolojik şemsiyenin gölgesi altında ülkemizde çokça rastlanan düşüncelerden birisi de tektipleştirme çabalarıdır. Yaratılış itibarıyla her bireyin farklı bir kişiliğe sahip olduğu ve farklı psikolojik tercihlere yöneldiği toplumlarda bu mümkün olabilir mi? Yani;

“Bütün insanların yapı olarak herhangi bir modele göre oluşturulması için bir neden yoktur. Bir kişi makul düzeyde sağduyu ve tecrübe sahibi olma şartı ile kendi yaşayışını kendi bildiği gibi düzenlemesi gerekir. Bu yol en iyi düzenleme yolu olduğundan dolayı değil, onun “kendi yolu” olduğu için iyidir. İnsanlar koyun gibi değildir. Üstelik koyunlar bile ayırt edilemez bir şekilde birbirinin aynısı değildir. ... Acaba insana bir yaşamı uydurmak, bir paltoyu uydurmaktan daha mı kolaydır? Ya da insanlar fiziksel ve ruhsal olarak birbirlerine, ayaklarının şeklinde olduğundan daha mı fazla benzerler? İnsanların farklı zevklerde olmaları bile onların hepsine bir tek modele göre şekil vermeye kalkışmamak için yeterli bir nedendir.” (s. 130)

Geleneğin (ya da statükonun) baskısının yoğun olduğu toplumların bir tarihinin de olmayacağı şeklinde bir genelleme yapan Mill, Doğu toplumlarını geleneğin istibdadı felç ettikten sonra gelişmenin önündeki en büyük engele de sahip olduklarını ve böylece dünya tarihinden adeta silinmeye maruz kaldıkları belirtir ki burada otoriter devletimize de büyük bir hisse düşmektedir. Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde, uzun yıllar kendisinin küçük bir vilayeti olmuş olan komşusundan destek sağlama çabaları ve uzun yüzyıllar ismi dahi bilinmeyen küçücük ülkelerin himmetlerine el açması bu savı dramatik bir şekilde desteklemektedir.

⁶ Eksantrikliğin buradaki kullanımı “orijinallik”, “başkalarına benzememek” veya kendine özel bir hal ve seçkinlik taşıma anlamını içermektedir (Çeviren).

“... Geleneğin istibdadı dünyanın birçok yerinde tam olarak yerleştiği için dünyanın büyük bir kısmının tarihi yoktur. Bütün Doğuda durum böyledir. Orada gelenek, her konuda başvurulacak nihai mercidir. Hak ve adalet buralarda geleneğe uyum anlamı taşır. İktidarın verdiği kudret ile sarhoş olmuş bir zorbanın dışında hiç kimse törelere karşı durmayı aklından geçiremez. Sonucunu da görüyoruz. Bu milletlerde bir zamanlar orijinallik var olmuş olmalıdır. Zira kalabalık nüfuslu bu milletler, bir zamanlar ilim irfan sahibi olmanın yanında sanatsal alanda da önemli gelişmelere imza atmışlardır. ... Şimdi nerededirler? Ataları görkemli saraylara ve göz kamaştırıcı mabetlere otururlarken, kendileri bugün ataları bir zamanlar ormanlarda dolaşan kabilelerin tebaası veya bağımlısı durumuna gelmişlerdir. Geleneğin etkisi onların atalarının üzerinde mutlak değildi; özgürlük ve ilerleme ahenkli bir birliktelik oluşturmuştu.” (s. 134)

Yani Mill'e göre toplumlar, bireyselliği terkettikten sonra tarih sahnesinden silinmeye başlamışlardır. İlerleme düşüncesine değil, bireyselliğe karşı çıktıkları zaman onlar da bir zamanlar Çin ve İslam uygarlıklarında olduğu gibi, şimdi varlıkları ile yoklukları arasında bir fark olmayacaktır. Bu konuda “eşsiz jeo-politik konumumuz” da bir işe yaramayacak ve bu avantaj danışma amaçlı değil geçiş amaçlı kullanılmaktan öte bir anlam ifade etmeyecektir.⁷

SONUÇ

Elbette bu kısa değerlendirmeden çıkarılacak tek bir sonuç vardır. O da, gölgesinden (ya da “ideolojinin baskısından”) ürkmeyen alabildiğince özgün ve bireysel nesillerin yetiştirilmesinin ne kadar temel bir gereksinim olduğudur. Değişme, gelişme ve ilerleme, ancak bireyselliğin neşvü nema bulunduğu toplumlarda gerçekleşeceği için, olabildiğince “ekzantrik” bireylerin yetişmesi için gerekli ortam hazırlanmalıdır. Tektip, sloganlarla düşünen ve tuhaf ideolojik saplantılara sahip toplumsal dinamiklerin yerini; “ben, ben olduğum için varım” ve “ben, birey olmazsam toplum gelişmez” düşüncesine sahip orijinal beyinlere sahip toplumsal dinamikler alınmalıdır. Bunun için gerekli olan tek ortamın adı ise özgürlük ve özgünlüktür. Bu ortamın olmadığı bir ülkede cumhurbaşkanı olmaksızın dağda koyunları ile meşgul olan bir çoban olmak daha fazla cazip olsa gerektir. Çünkü bu karşılaştırmada çoban, cumhurbaşkanından daha özgün ve bireysel gelişmeye daha açık bir görünümde dir. ▽

⁷ Bu durumun en güzel örneği 2. Irak Savaşı sırasında yaşandı ve karar mekanizmasından dışlanan “ideolojik devletimiz”, sadece bir askeri geçiş güzergâhı olarak kullanılmak istendi. Güzergâh (figüran) rolü oynamak istemeyen jeo-stratejik politikalarımız da sonucu değiştirmede.